

ВРИЈЕМЕ И ВРЕМЕНА МИЛОРАДА ПАВИЋА

Мада је човјек „набоден на своје време као лептир на чиоду” — како Павић види јунака свога *Малог ноћног романа* — он се може, упркос тој чиоди, и заједно са њоме, са својим временом, кретати кроз друга времена, као што то чине бројни Павићеви јунаци, поготову ако се бави историјом књижевности и умјетности, ако мисли у глобалним цивилизацијским метафорама, филозофи би рекли — појмовима, или пише поезију и прозу онакву какву пише Милорад Павић. „И моја сећања постају од мене старија”, посвајам рани Павићев стих, поготову ако су то сјећања на Милорада Павића, изнад чије столице у Сентандреји се таласало седам стољећа „И седам векова у малом кладенцу Кипријанових суза”, док испод стола „тече река времена натраг / Златни песак разбијених часовника враћа се / Кроз црни грлић мастионице с барутом и вином / Осамнаести век узима у себе све друге”. То таласање времена и игра временима свакако је једна од најбитнијих особина Павићеве књижевне умјетности, о чему је досад најбоље и најдубље писао наш заједнички покојни пријатељ, мудри и духовити Ново Вуковић. То пливање кроз вријеме, кроз времена, чини наше сјећање неупоредиво старијим од нас, а памћење уграђује у културу, па и овај комеморативни тренутак претвара у обавезујућу културну чињеницу, уздигнуту изнад конвенције. Сјећање је ствар срца и сензибилитета колико и ума, ствар културе колико и доживљаја: и култура доживљаја, и доживљај културе.

Осамнаести вијек је за Павића својеврсна жижа времена у којој се скупљају зраци осталих стољећа, гдје се пресијецају и укрштају стара српска књижевност и култура и нова, рађајућа; гдје се сусрећу Византија — а кроз њу и антика, и старозавјетна и новозавјетна јудеохришћанска времена — барок и ново доба. Зато Милорад Павић у трећој од осам пјесама руковети *Четири звоника у Сент-Андреји*, руковети упућеној и посвећеној „Гаврилу Стефановићу Венцловићу, славноме беседнику сентандрејском, порука измирења и утехе из стољећа двадесетог”, гледа „... време које долази са Југа / Са Дрине на Дунав време детињства / Време сеоба и духовника Кипријана / (Који је учио скромности и песништву / Показујући нам велики брод и мали кладенац) / Време светога владике деспота Максима Српског / Гледам једно време које са Јонског мора /

Прелази Дунав и видим / Између големих вода аде се обзеленавају.”

Зато ће Павић у својој пјесми сједити на Пијаци меса у Бечу, на старом Fleischmenht-у, са Пишчевићем у крчми и причешћивати се из исте чаше: „Он је скинуо чизме пуне кишце из 1744. / И минђушу кроз коју се провукао XVIII век / Носи крадом на прсту”, вечераће у крчми код „Знака питања” са Доситејем, „Анђелом са наочарима”, а са Захаријом Орфелином и Гаврилом Стефановићем Венцловићем трагаће за тајном другог, духовног тела у свом роману *Друго тело*.

Венцловић је Павићево научно откриће и књижевни мајдан. Меша Селимовић је високо хвалио Павићев рад на Венцловићевој књизи *Црни биво у срцу* (1966), а своје научно бављење Венцловићем Павић је заокружио 437. књигом у колу СКЗ *Гаврил Стефановић Венцловић* (1972). Своју сродност са Венцловићем, па и дуг његовој прози, и директне позајмице, Павић је више пута истицао. Овом приликом поменућу само Венцловићево давање значаја читаоцу, односно слушаоцу, истичаће вишезначности књижевног дјела и постојање аналогije између устројства човјечјег тијела и васионе, макро и микрокосмоса, што ће бити карактеристично за Павићев *Хазарски речник*, али и за поезију Васка Попе. Када налази да је у Венцловићевом дјелу нестало свих граница времена, да су се прошлост, садашњост и будућност слиле „у једно, непролазно и вечито откривење”, Павић формулише и свој поетички идеал.

Европску димензију дао је и Симеону Пишчевићу, чији *Мемоари* спадају међу „најзначајнија дела мемоарске књижевности свих времена”, односно Захарији Орфелину, коме се обраћа у прошлост кратком причом *Дојис часојису који објављује снове*, и Доситеју, јунаку приче *Анђеол са наочарима*. Несумњив је, дакле, паралелизам јунака, тема, мотива и идеја између Павићеве научне прозе и његове белетристике.

Чак и у својој докторској дисертацији *Војислав Илић и евројско јесништво* Павић ће изложити ставове који ће се потврдити као аутопоетички. Прво, истиче Илићеве иновације и преокрет у односу на дотадашње стање у српској поезији; друго, Илићеву отвореност према културама свих народа свијета и спремност да се подстицајно баштини из свјетских ризница; треће, Илићеву отвореност према митологијама различитих народа; четврто, Илићев дуги стих и његове способности да у себе прими различиту тематику; пето, Илићев космополитизам повезан са универзалном димензијом његовог дјела. Несумњиво је Павићево настојање да направи преокрет у српској прози показујући изузетну отвореност према културама различитих народа, а посебно према различитим митологијама. Он је та-

кође пјесник дугог стиха, за шта је нашао охрабрење у самога Војислава Илића колико и у литургијској традицији, а о тежњи за космополитизмом и универзалношћу најбоље свједочи *Хазарски речник*. Илићево „комуницирање с токовима велике породице европских књижевности” зацијело је и Павићев идеал. Павић види Илићеву заслугу и у промјени односа према читаоцу: он је поштовао српског читаоца и сматрао га је способним да сагледа Европу и њене поетске вриједности обраћајући му се језиком на нивоу оновремене европске поезије. Није ли управо Павић толико инсистирао на читаоцу и на новим могућностима читања?

И Вук Караџић привлачи Павића као европска фигура, па из Вукове преписке цитира оне ријечи које свједоче о његовој самосвијести и мисији коју је за српску културу обављао у Европи: „Свакоме слободно можете казати (и ласно доказати) да сам ја народу српскоме оно учинио, што сви остали списатељи заједно нијесу: ја сам народ српски с ученом Европом познао.” Вуков *Српски рјечник* сматрао је претечом свога *Хазарског речника*, али замјера Вуку за сиромашење српског језика реформом на плану интелектуалне и емотивне лексике и на уклањању заумних и фантастичних мјеста из народних пјесама.

Павић је у науци о књижевности остао најпознатији као човјек синтезе, понудивши књижевноисторијску визију рађања новије српске књижевности — од XVII до прве половине XIX стољећа. Прво се појавила иновативна књига *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)* (1970) којом је први пут уведен појам барока у историју српске књижевности. Књига је имала европске одјеке и рецензије. Слиједи *Историја српске књижевности класицизма и њедромантизма. Класицизам* (1979), па *Рађање нове српске књижевности* (1983). За овакав књижевноисторијски подухват потребан је цио један радни вијек. Није моје да оцјењујем књижевноисторијске вриједности ових синтеза; моје је било да покажем паралелизам између Павићеве белетристике и поетике и његове науке о књижевности. А тај паралелизам је несумњив.

Бијих тек бруцош већ давнашње 1967. године када сам се први пут срео с именом Милорад Павић на корицама пјесничке књиге необичнога формата и мени тада још необичнијег наслова — *Палимпсест*, у „Нолитовој” књижари. Од Павића сам научио значење те ријечи, коју ћу, двадесетак година доцније, пречесто сретати као књижевнотеоријски термин. Од критичких одзива памтим само текст Ивана В. Лалића. Враћао сам се често овој Павићевој књизи, увијек са увјерењем да је овај пјесник, прозни и драмски писац, преводилац и књижевни историчар, дао нешто битно ново у свему чега се латио.

Књига је почињала шокантно, у знаку сахране сопственога писца, пјесмом *Ејџџаф* која се завршава стихом: „И снови се сањају наши у скитачким / речима нашим и потом.”

Снови живе и послије смрти снивача пјесника ако су сахрањени у ријечима. Они постају и туђи снови. Као да се Павићева прва књига дозива са романом *Друго њело*: „Људски род је даровитији у сну него на јави”, чућемо од Захарије Орфелина, јунака Павићевог романа *Друго њело* и прочитати алузију на Лазу Костића: „Међу јавом и мед сном се и дешавају просветљења.”

Пјеснички језик има дуго памћење: он у своме ритму чува „језик заборављених литургија”. Отуда и необична дужина Павићевог стиха: он својим дугим дахом хоће да оживи и обнови ритам литургијског стиха. Слободни стих, према Павићу, има у српском језику и пјесништву дугу традицију: такав је литургијски стих.

Павић је већ првом својом књигом желио да успостави континуитет са српсковизантијском традицијом управо „литургијским стихом”, а другом — *Месечев камен* — то је настојање усмјерио ка обнови старих пјесничких облика и жанрова: он пише *молићву, службу, сџихире, седалан, њеоџокион, кондак, икос, ѓролошко жиџије, свџилан*. Није ли Павић започео оно што ће бриљантно остварити Иван В. Лалић обновом канона и Милосав Тешић својом *Седмицом*? Лалић и Тешић су поново бацили свијетло на Павићеве пјесничке књиге *Палимј-сџи* и *Месечев камен*, тако да оне накнадно добијају своје лијепо мјесто у српској поезији друге половине XX столећа. Значај овакве оријентације у савременој поезији Павић не види у преузимању средњовјековне тематике од старог српског пјесништва нити у враћању садржајима једног прохујалог времена, већ као „нормалан и здрав пут да се унапреди песничка форма, да се регенерише српско песништво на прозодијском и жанровском плану ... и да се те структуре употребе у нове сврхе”.

Милорад Павић је и мајстор фантастичне приповијетке са поентом. Он се у прози, као Васко Попа у поезији, игра загонетком. Зато је неке његове приповијетке, грађене на двије воде, немогуће прочитати два пута на исти начин, јер је на крају одгонетка у поенти, као у причи *Веџвудов ѓрибор за чај*, параболу о Балкану и Европи, гдје је одгонетка у именима јунака која сазнајемо као поенту. У опомињућој причи *Икона која кџја* поента је у разрешењу тајнога знака: „Место оног који се сели никад не остаје празно.” Поента се понаша као троструко огледало и једнако се односи на бившег припадника јединице каталонских ратника који је дошао да похара Свету гору, а по-

стао хиландарски монах, на сеобе српског народа и на чудотворну икону Богородицу Тројеручицу хиландарску. У бриљантној причи *Плава цамија* поента се припрема већ од почетка. Анонимни, даровити, неуки неимар, Србин из Босне исламске вјероисповијести, задивиће самога султана својом копијом Свете Софије, али ће се излијечити од себе, па ће се у поенти потврдити пророштво с почетка приче: „Али онај ко се од себе излечи, пропашће.” Прича *Две лезе из Галатије* о Хасану летачу, коју много волим, варира архетип Икара и има незабораван мото: „Сети се Цариграда у Атини, и то ће бити један Цариград. Сети га се у Риму и то ће бити неки други Цариград.”

Прича је поентирана натписима, извезеним на двјема марамама, у којима је сажет живот човјека-птице. Поента је двострука, као контраст и дозивање двију порука: „Радост је једина вечна ствар у свемиру.” „Кад изађе из грчке приче, отрује те погледом, па се опет врати у причу.”

Као романописац, Павић је творац уникатних модела. *Мали ноћни роман* би се могао назвати роман диптих, *Хазарски речник* — роман лексикон, *Предео сликан чајем* — роман укрштених речи, *Унутрашња сјрана вејра* — роман клепсидра, *Последња љубав у Цариграду* — приручник за гатање тарот картама, *Звездани њлаши* — астролошки водич за неупућене, *Позориште од харџије* — роман антологија и *Друго њело* — роман паралелних љубавних сижеа у трагању за другим телом.

Мали ноћни роман је велико дјело. Писац га је сурово узидео у пуну верзију романа *Предео сликан чајем* и тако му одузео самосталан живот. Ријеч је о најбољем што је Павић написао, уз *Хазарски речник* и петнаестак приповиједака. У *Малом ноћном роману* постоје два плана приче, древни — о идиоритмицима и општежитељима — и дневни, о архитекти Атанасију Свилару. Онај древни је и вјечан, па одређује ток и расплет догађаја из XX стољећа. Почетак првог и крај другог миленијума спојени су као спојени судови. Савремени план приче окренут је према старој, вјечној причи и универзалном, митском времену, идентификујући у митским координатама ликове и судбине XX стољећа. Огледајући се у митској причи и савремени догађаји добијају своју митску димензију; они су обнова и потврда мита; зелена грана на двијехиљадугодишњем стаблу. Јунаци наших дана тек пред огледалом старе приче установљавају свој идентитет, своју до тада непознату природу, идентификујући се с оним што су у миту препознали као сопствену слику или судбину. „То сам ја” — судбинска је реченица, механизам мита, коју јунак не мора изговорити, али која покрива његово сазнање и изненадно откриће. Зато свих шест

глава *Малоџ ноћноџ романа* почиње причом о самцима и општежитељима и тај дио текста, штампан другачијим слогом, знатно је краћи од онога који се непосредно тиче Свиларевог живота и његовога похода на Свету гору.

Прича о Атанасију Свилару замишљена је као путовање, започето прво због цвјетне грознице а настављено као трагање за у рату изгубљеним оцем. Атанасијев отац, Коста Свилар, био је мајор старе југословенске војске, који је у вријеме опште пропасти своје армије имао борбени успјех са сопственом јединицом. Али „нема скупље ствари од малог успеха у великом поразу”, па је побједник једне битке истовремено и губитник рата, те му није било повратка у земљу, већ су му се трагови изгубили негдје у Грчкој. У трагање за својим оцем Атанасије ће повести и сина Николу. Али умјесто да дође до сусрета свих трију генерација, долази до судбинског разлаза: Никола већ на првом конаку оставља оца, а архитекта ће на крају приче сазнати да му је отац погинуо. Атанасије Свилар остаје самац, идиоритмик.

Посебну симболичку вриједност има једна чаша вина. Атанасије Свилар се укрцао у брод у Бару и кренуо према Крфу. „Када су кренули са Итаке ка јонском острвљу, поставио је чашу вина на ограду брода и држао прстом притиснуту стаклену стопу да се не преврне. Црно вино у чаши понашало се солидарно са сланом водом мора и преносило верно сваки покрет пучине. У чаши је сада имао копију морских таласа. Тако је и са мном — помислио је — и ја сам део неких таласа које преносим не знајући то.”

„Реални” опис чаше са црним вином доводи се у везу с јунаком и добија симболично-митско значење, тим прије што су и брод, и вино, и море, и правац кретања препуни митских алузија. Свилар још и не сања да га пут води на Свету гору, као што то нијесу знали ни пустињаци са Синаја у часу поласка. Далеки таласи мита допиру до појединца попут таласања црног вина у чаши на броду.

Конкретни посредник између мита и Свилара је гуслар, пјевач ријетких и заборављених митолошких пјесама. Он ће га инспирисати на пут за Свету гору, као што ће му пјесмом о Јоану Сиропулосу наговјестити могућност преображаја и његову цијену — указати му и на пут „травестита”.

Прича о Јоану Сиропулосу је велика и вјечно актуелна парабола, посебно за Србе. Рођен је као Грк, на грчко-бугарској граници, у крајње сиромашној породици. На четрдесети дан од рођења дошао је богати бугарски свештеник источног обреда са намјером „да купи име детету”. Промјена би била незнатна: Јоан Сиропулос, Грк, постао би Јован Сиропулов,

Бугарин. Отац није пристао и Јоан је одрастао као сиромашни Грк. Опет је наишао исти свештеник и овога пута лично Јовану обновио своју понуду. Младић је, уз помоћ дуката и бугарског свештеника, постао богати Бугарин Јован Сиропулов.

Мале промјене — Јоан и Јован у основи су исто, а остала је иста вјера — само су назиглед мале, а заправо су судбинске: промијењен је језик и припадност народу, па је у првом рату између Грка и Бугара Сиропулов окренуо оштрицу сабље и четири сина на Грке, и био смртно рањен. На самртном часу тражио је грчког попа и наредио сахрану на грчком гробљу са образложењем: „Боље је да умре један од њихових него један од наших.”

Савремени људи налазе свој идентитет огледајући се у миту, у древној причи. Древна и дневна прича су у истом односу као чаша црног вина на броду и таласи мора.

Друго тело је непрочитана Павићева књига. Руски издавач, гдје се роман у првој верзији прво и појавио, написао је: „Нови роман Милорада Павића, *Друго тело*, нека је врста словенске паралеле *Да Винчијевом коду* Дена Брауна.” За мене је Павићев роман много боља и озбиљнија књига, чији су јунаци и два велика српска писца, Захарија Орфелин и Гаврил Стефановић Венцловић. То је трагање за другим, духовним телом, праћено вјером и сумњом. Бојати се да је скептичном писцу био најближи исказ који је добио као одговор од својих књига које му се враћају: „Ми смо твоје друго тело. Ми, твоје књиге. Никаквог другог тела после смрти ти немаш и нећеш имати. И што више одмиче твој живот и ближи се крају, све више твојих радости, твоје прошлости, све више твојих успомена које си заборавио, све више твоје изгубљене снаге, твојих бивших љубави и мржње, постоји још увек само у твојим књигама, у нама. У теби не. Јер, све мање тог обиља преостаје за оно мало живота што ти је још писано да претрајеш...”

Али Павићев врх је несумњиво *Хазарски речник*, књига која је освојила планету, књига библијских парабола и староставне мудрости. Мада је, према неким пишчевим изјавама, ово највише књига о Србима и Јеврејима, она се тиче сваког човјека и свакога народа на земљи. Никома није загарантовано вјечно мјесто у историји; све што је историјско — пролазно је; пропадају велика и моћна царства, попут Хазара, а камоли мала. Онај ко нестане са историјске сцене, губи право на сопствену истину и историју; остаје као интерпретација оних који су га прогутали. Цијели свјетови пропадају због царских снови, безрезервног повјерења у сопствене интелектуалне снаге. Историја која се исписује на сопственој кожи изгубиће се нестанком те коже, па нема ко коме казати на коме је царство,

кад су срушени и царство, и језик, и култура, и сопствено памћење; кад су Хазари изгубили себе и постали неко други, истопивши се као лањски снијег. Роман је постао читаочева игра сновима. Судбински су повезана сва три временска слоја: византијски (средњовјековни), барокни (седамнаесто- и осамнаестовјековни) и савремени (двадесетовјековни). Из темеља се љуља стуб времена. *Хазарски речник* је роман о земљотресу времена. XX вијек се показује као вијек демонских злочина и апсурдних процеса у којима невини, оптужен за злочин, признаје да је починио мањи како би стекао алиби за већи. Страшна и чаробна књига коју сваки човјек и сваки народ на планети може доживјети као судбинску и своју, као пророчку истину о себи. Помјерене су све границе романа, све представе о форми, а опет све почива на математичкој правилности и строгости, на небеском принципу троугла и броја три, на тројству.

Сјећање на Павића неминовно мора бити и сјећање на стуб времена што га је успоставило његово дјело; мора бити дубоко културан чин.

Драги Милораде Павићу, хвала Ти што си својом српском књигом, написаном у малом словенском српском народу, на малом српском језику, освојио планету, упркос чињеницама да су те бомбардовали када си имао дванаест, петнаест и седамдесет и једну годину, и да си живео у XX вијеку, „када се морала доказивати невиност а не кривица”. *Хазарски речник* је Твоје друго тело. Нетрулежна српска књига о Србима, и о остатку свијета.

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

ПРОЗОРЉИВО ОКО МИЛОРАДА ПАВИЋА

У вечност, у фантазмичку стварност својих књига пресељено се Милорад Павић, један од најнеобичнијих и најзначајнијих ликова српске књижевности. Умро је у понедељак, 30. новембра 2009, истога дана и месеца када и други један великан српске књижевности, Милош Црњански. Слутим да се њихове душе сада тамо, на ономе свету, препознају по лепоти и убедљивости стваралачког подвига који су остварили. И слутим да о томе шапућу један другоме онако како је забележено